

MİLLİ SARAYLAR

SANAT-TARİH-MİMARLIK DERGİSİ SAYI:10/2012

MİLLİ SARAYLAR

SANAT-TARİH-MİMARLIK DERGİSİ SAYI:10/2012

TBMM Milli Saraylar yayınıdır. Her Türü Yayın Hakkı Saklıdır.
Yayın No. 81

TBMM Milli Saraylar Adına Yayınlayan

Dr. Yasin Yıldız
Genel Sekreter Yardımcısı (Milli Saraylar)

Yayın Kurulu

Dr. Kemal Kahraman
Doç. Dr. Bülent Arı
Dr. Halil İbrahim Erbay
İlhan Kocaman
Dr. Jale Beşkonaklı
Şule Gürbüz
T. Cengiz Göncü

Editör

Dr. Kemal Kahraman

Yayına Hazırlayan

Dr. İlona Baytar

Yayın Koordinasyonu

Esin Öncü

Grafik Tasarım

Esin Öncü
Eren Fahri Ötünç
Metin Tolun

Fotoğraf

Suat Alkan
İbrahim Çakır

Osmanlıca Redaksiyon

Üzeyir Karataş

Kapak ve Dosya Kapağı

Düýün-ı Umumiyye İdaresi (İstanbul Lisesi)

Baskı

Aktif Matbaa ve Reklam Hiz. San.Tic. Ltd. Şti.
Söğütli Mah. Halkalı Cad. No: 245 / 1A
Sefaköy, K. Çekmece - İstanbul
0212 698 93 54 - 55 www.aktifmatbaa.com

ISSN 1304-9046

Bu yayında yer alan makalelerden yazarları sorumludur.

İçindekiler

DOSYA: 19. YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ

19. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Ekonomisi

Mehmet Genç

11

Abdülmecid Dönemi'nin En Önemli Mali Reformu / Sorunu: Kâğıt Para

Güçlü Kayral

23

II. Abdülhamid Dönemi Maliyesine Genel Bir Bakış

Ömerül Faruk Bölükbaşı

37

RÖPORTAJ

Prof. Dr. Edhem Eldem: 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi, Toplumu ve Saray Hayatı

Halil İbrahim Erbay

45

Sultan Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid Dönemlerinin Osmanlı Hariciyesinde Üst Düzey Gayrimüslim Bürokrat ve Diplomatlar

Saro Dadyan

61

Osmanlı Saray Sofrasında Kar ve Buz Kullanımı

T. Cengiz Göncü

73

Aynalıkavak Kasrı'nın Osmanlı Hanedan Yaşamındaki Yeri

Jale Dedeoğlu

87

Yıldız Şale Tören Salonu'nun Sultan II. Abdülhamid Dönemi'ndeki Orijinal Eser Çözümlemesi ve Yeniden Tefrişi

Ayşe Fazlıoğlu - Ali Gözeller

103

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Müzesi

Afife Mat

133

Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi'ndeki Kutsal Kent Tasvirleri

Zübeyde Cihan Özsayiner

145

Tablo Konservasyonunda Yeni Ufuklar "Çin Örneği"

Satberk Banu Çakaloz

155

BELGE - YORUM

Sultan Abdülaziz'in Müzisyen Kişiliğiyle İlgili İngiltere'de Yayınlanmış Bir Makale "Sultan and His Music"

Hikmet Toker

165

Halîmi Efendi'nin Kaleminden Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati

Ali Gözeller

173

Editörden...

2012 yılının ikinci ve son sayısında dosya konusu olarak *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi*'ni seçtik.

Dr. Mehmet Genç hoca *19. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Ekonomisi* adlı yazıda dönemin finansal gelişmelerini, yapılan yatırımları karşılaştırmalı bir muhtevayla sunuyor. Duyun-u Umumiye'ye giden süreçte gümrük vergilerindeki değişimler, Osmanlı üreticisine etkileri, yabancı müdahaleleri gibi konuları uzman gözüyle değerlendiriyor.

Güçlü Kayral, *Abdülmecid Dönemi'nin En Önemli Mali Reformu / Sorunu: Kâğıt Para* adlı yazısında, Tanzimatla ve arkasından gelen Kırım Savaşı'yla birlikte kötüye giden Osmanlı ekonomisini toparlamak üzere para ve bütçe üzerinde alınan önlemler, ilk defa kâğıt para basılması (kaime) ve yaşanan sonuçları değerlendiriyor.

Dr. Ömer Faruk Bölükbaşı, *II. Abdülhamid Dönemi Maliyesine Genel Bakış* adlı yazısında, yaşanan büyük borçlanmalar, para krizi ve devletin iflasını ilan etmesinden sonra alınan sıkı önlemleri, bu amaçla kurulan Düyûn-ı Umumiyye idaresinin faaliyetlerini genel olarak ele alıyor.

Bu sayımızın konuşmasını Boğaziçi Üniversitesi'nden Prof. Dr. Edhem Eldem ile yaptık. *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi, Toplumu ve Saray Hayatı* adını verdiğimiz konuşmayı Dr. Halil İbrahim Erbay gerçekleştirdi. Konuşmada Eldem, dönem ekonomisinin Osmanlı toplumu ve saray hayatı üzerine etkilerini ayrıntılı biçimde ortaya koyuyor.

Dosya yazılarından sonra Saro Dadyan *Sultan Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid Dönemlerinin Osmanlı Hariciyesinde Üst Düzey Gayrimüslim Bürokrat ve Diplomatlar* adlı yazısıyla bu sayımıza katkıda bulunuyor. T. Cengiz Göncü, *Osmanlı Saray Sofrasında Kar ve Buz Kullanımı* adlı yazısıyla pek bilinmeyen bir konuyu ele alıyor.

Jale Dedeoğlu *Aynalıkavak Kasrı*, Ayşe Fazlıoğlu - Ali Gözeller *Yıldız Sarayı Tefrişi*, Dr. Afife Mat *Eczacılık Müzesi*, Dr. Z. Cihan Özsayiner *Kutsal Kent Tasvirleri*, Satberk Banu Çakaloz *Tablo Konservasyonu* konulu yazılarıyla bu sayımıza önemli katkılarda bulunuyorlar.

Belge - Yorum bölümünde Dr. Hikmet Toker Abdülaziz'in müzisyen kişiliğiyle ilgili bir makaleyi incelerken Ali Gözeller, *Halîmî Efendi'nin Kaleminden Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'ni transkripsiyon olarak sunuyor.

Sunuş

Ülkemiz tarihi eserlerin restorasyon ve tanıtımları açısından önemli bir süreç yaşıyor. Yakın tarihimizde koruma ve sunum açısından bu kadar yatırım yapılan, önem verilen bir dönem yaşandığını sanmıyoruz. Uygulamaya konan projeler ülkemizi olduğu kadar, Osmanlı coğrafyasında yer alan çevre ülkeleri de yakından ilgilendiriyor. Türkiye, çevre ülkelere ortak projeler sunarak Osmanlı yadigârı olan eserleri canlandırıyor, restorasyon yaptırarak günümüz dünyasına kazandırıyor.

Milli Saraylar olarak, böylesine yoğun bir dönemde koruma ve tanıtım projelerini gerçekleştirmek bizim için ayrı bir anlam taşıyor. Bir yandan Veliahd Dairesi, Beykoz Kasrı, Mefruşat Dairesi gibi restorasyon projelerimizi yürütüyoruz. Öte yandan müzecilik anlamında, tarihi eserlerimizin daha iyi tanınması ve ziyaret edilmesi için çalışmalar yapıyoruz. Ziyaretçilerimiz, Milli Saraylar'la ilgili bilgilere internette daha iyi bir ortamda ulaşabiliyor, rezervasyon yaptırabiliyor. Ziyaret sırasında yazın ve kışın en iyi hizmeti alabileceği kafelerimiz var. Müşteri memnuniyeti için kalite çalışmalarına büyük önem veriyoruz.

Tanıtım ve yayın faaliyetleri ayrı bir önem taşıyor. *Padişahın Ressam Kulları* adlı sergimiz, katalogla beraber büyük ilgi görmüştü. Arkasından Klasik Türk Sanatları Merkezimizin sergi ve katalog yayını gerçekleşti. Sırada Milli Saraylarda *Japon Rüzgârı* adlı sergimiz var. Uzmanlarımız, Boğaziçi Üniversitesinden gelen danışmanlarla birlikte çalışmayı yürütüyor. Arkasından Tataristan'ın başkenti Kazan'da yapılacak Klasik Türk Sanatları sergimiz var ki bu, merkezimizin yurt dışı açılımı olması bakımından büyük önem taşıyor.

Kitap ve dergi yayınıımız da ivme kazanarak devam ediyor. Milli Saraylar Koleksiyonları, Klasik Türk Sanatları, Sultan Abdülmecid Han gibi kitap projelerimizin 2013 yılında gerçekleşmesini bekliyoruz. Milli Saraylar dergimiz de elinizdeki sayıyla 10. sayıya ulaşmış bulunuyor. Gelecek yıl, yılda iki sayı çıkarmanın yanında bir de *Belgelerle Milli Saraylar* adlı, sadece belge çözümlemeye dayanacak, araştırmacılara kaynak niteliğinde bir dergi çıkarmayı planlıyoruz.

Milli Saraylar dergimize katkıda bulunan tüm yazarlarımıza, araştırmacılarımıza ve personelimize teşekkür ediyorum.

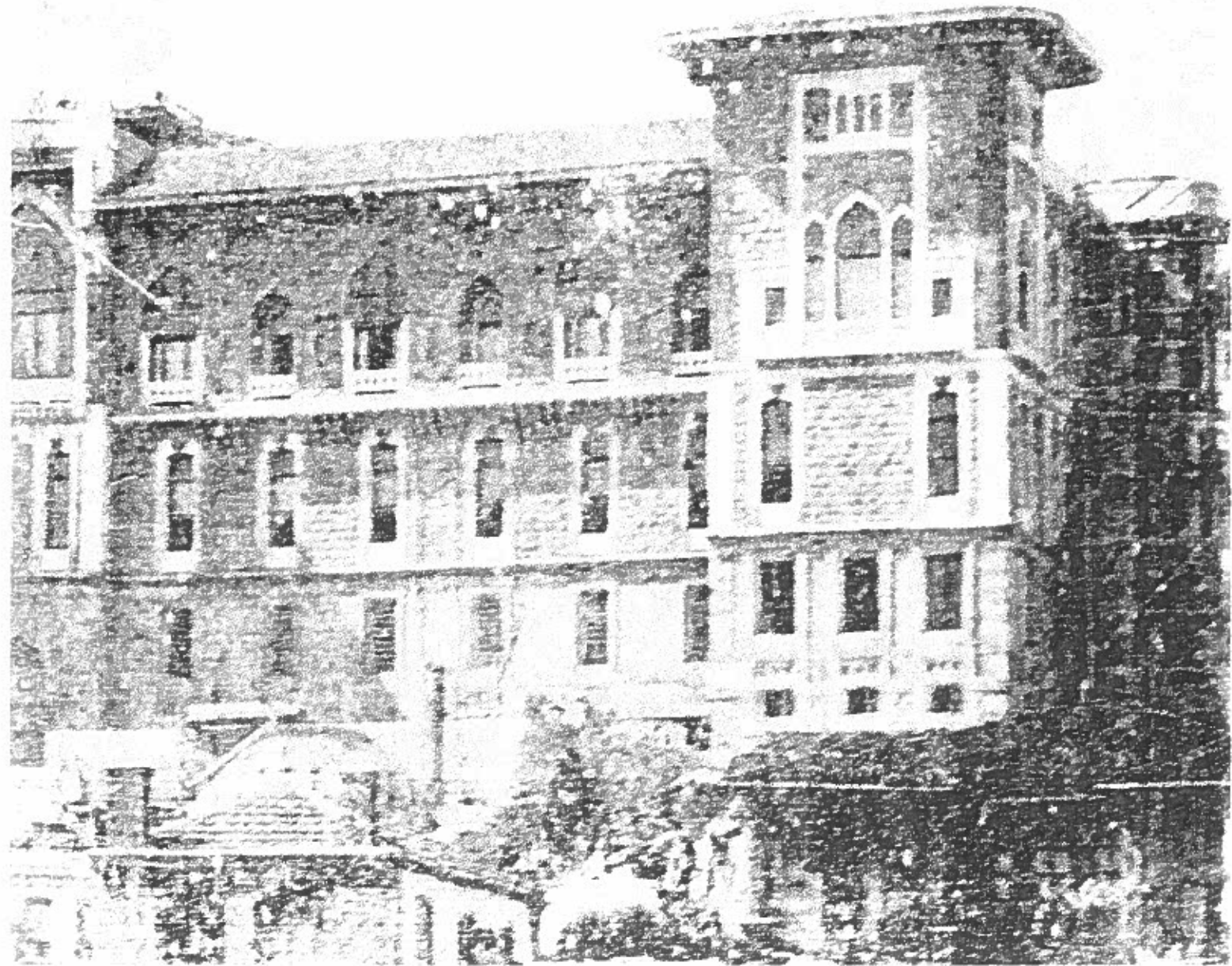
Dr. Yasin YILDIZ
TBMM Genel Sekreter Yardımcısı
(Milli Saraylar)

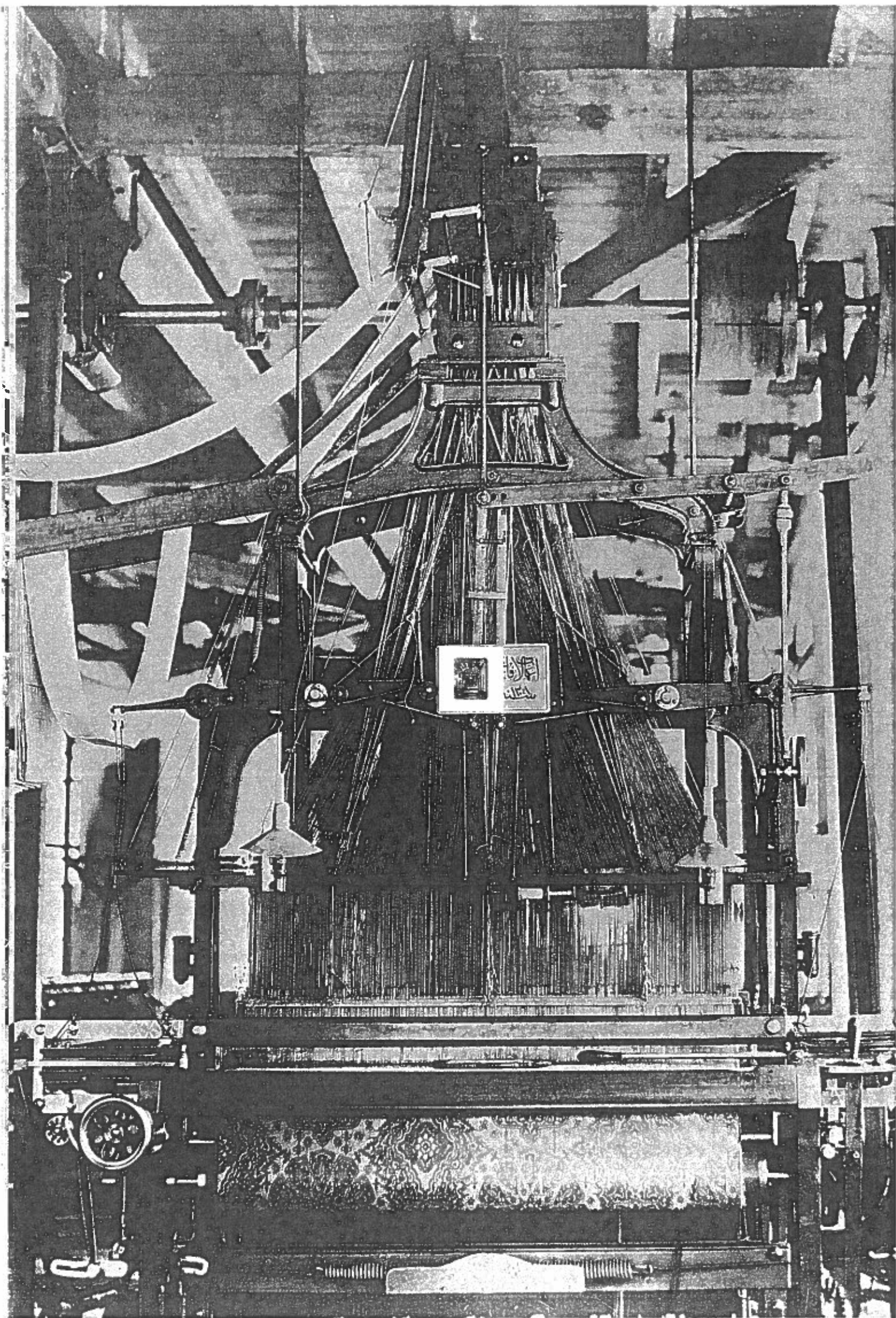
Handwritten text in Persian script, arranged in several lines, possibly a historical record or a commemorative inscription.

19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi

19. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Ekonomisi

Mehmet Genç*

Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen bu konferansların esas olarak sarayın kendisi ile alakalı olması beklenirsen, saray uzmanı olmadığım ve buradaki herkesin saray konusunda benim bildiğimden çok daha fazlasını bildiğinden emin olduğum için dönemin, ilgi alanım olan iktisat tarihi hakkında konuşmayı tercih etmeme izin vermenizi rica ediyorum. Mamafih ekonomiye geçmeden önce Osmanlı sisteminin kompleks yapısında rastladığımız pek çok garipliklerden bürokrasi, padişah ve sarayla da ilgili birini sizinle paylaşmak isterim.

18. yüzyıldan itibaren İngiliz Elçisi Sir James Porter, A. Toderini, J. Hammer gibi birçok Batılı gözlemcinin hayranlıkla bahsettikleri¹ Osmanlı bürokrasisinde, memurlar, sabah namazından bir saat sonra işe başlar ve akşama bir saat kalıncaya kadar mesai yapar; yani yazları 9-10, kışları da 7-8 saatten az olmamak üzere çalışırlardı. Hafta tatili de yapmazlardı; hafta tatili uygulaması, 19. yüzyılın ortalarına doğru başladı. O tarihlere kadar devlet daireleri, bayram günleri dışında açık tutulurdu. Memurlar, ihtiyaç duyduklarında nöbetleşe izinle haftada bir veya istedikleri kadar tatil yapabilirlerdi. Ancak işe geldikleri günlerde mesai saatlerine uymak zorunluluğu vardı. Memurlar izin almayı, mecbur olmadıkça istemezler, çalışmayı tercih ederlerdi. Zira Tanzimat öncesi klasik dönemde memurların maaşları, sembolik denecek derecede düşüktü ve esas gelirleri, yaptıkları işin hacmine göre tarifelendirilmiş primlerden oluşuyordu; bu primlerden mahrum kalmamak için izin almaya pek istekli olmazlardı. Padişahlara gelince, onların da memurlara benzer bir mesai içinde bulunduklarını, sır kâtiplerinin tuttukları defterlerden kısmen öğrenme imkânımız var. O defterlerde meselâ, “sabah namazından sonra Topkapı'ya inildi, ikindiye kadar orada kalıp, akşam yemeği için Hareme çıkıldı” gibi ifadeler yer almaktadır. Padişahları belirli saatlerde mesaiye zorlayan bir kural tabii ki olamazdı. Ancak onların ne ölçüde mesai yaptıklarını Osmanlı Arşivi'nde *Hatt-ı Hümayûn* olarak nitelenen belgelerin muazzam hacmine bakarak tahmin edebiliyoruz. Geniş imparatorluğun her tarafından gelen şikâyetler, problemler, çeşitli aksaklıklar ve icraatla alakalı sadrazamların

Hereke Fabrika-i
Hümâyûnu'nda
halı tezgahı.

* Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.
2012 Mayıs ayında Dolmabahçe Sarayı'nda “Saray Konferansları” çerçevesinde verilen konferansın metnidir.

sundukları sayısız arzları inceledikten sonra padişahlar, düşüncelerini kendi el yazıları ile arz kâğıdının üst köşesine kaydediyorlardı. Bugün elimizde olan on binlerce hatt-ı hümayûna bakarak, padişahların gün boyu çalışmış olmaları gerekir diye düşünürken, III. Selim'e sunulan bir arzın üzerinde "Benim vezirim, bu meseleyi gece mülâhaza edeyim, yarın sabah şafakta hattımı gönderirim." ifadesi ile karşılaşınca anladım ki padişahlar, yalnız gün boyu değil, bazen geceleri de çalışmak zorunda kalabiliyorlardı. Demek ki padişahlar, muhtemelen memurlardan daha az olmayan bir mesai yapmakta idiler.

18. yüzyılın ortalarında İstanbul Kadılığına gönderilen bir ferman, bize yük hayvanı olan atların tâbi tutuldukları mesai konusunda da ilginç bilgiler veriyor. İstanbul'da şehir içi taşımacılığı yapan hamalların önemli bölümünü oluşturan atlı hamallar hakkında Dîvân-ı Hümayûndan çıkan bir ferman şöyle der: "Hamallar, yük taşıttıkları hayvana, yükü yerine teslim ettikten sonra binerek geri dönmektedirler. Bu, hayvana eziyettir. Hayvan, dönüşü boş olarak yapmalı ve dinlendirilmelidir." Bir kısım hamallar, Dîvân'ın bu hükmüne aykırı harekete devam etmiş olmalı ki, bir süre sonra çıkarılan diğer bir hükümle, binmeyi fiilen önleyici olmak üzere, semerlere sivri ucu yukarıya doğru çivi çakılması mecburiyeti getiriliyor ve buna uymayanların işten men edileceği kesin bir dille ifade ediliyordu.² Ferman, atların çalışma saatlerini de güneş doğduktan bir saat sonra başlatıp, ikindi ezanı ile sonlandırmayı emrediyor ve ayrıca hayvanlara su, yem verilmek üzere zorunlu öğle tatilini de getiriyordu. Osmanlı yönetiminin 18. yüzyılda yük hayvanları için getirdiği düzenlemeyi, Batı dünyasının en gelişkin bölgelerinde işçiler için bile çok sonra söz konusu edildiğini hatırlarsak, oldukça ilginç bir sistemle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Garipliklerden biri olarak ifade ettiğim bu özellik, yani çalışma mükellefiyeti bakımından padişahı, sıradan memuru ve yük hayvanını benzer sınırlar içinde tutan böyle bir siyasi sistemin dünyada ve tarihte başka bir örneği var mıdır? Ben bilmiyorum.

Sistemin başındaki hanedan, eski Mısır'da, Çin'de ve Avrupa'nın herhangi bir monarşisinde görülenlerin hepsinden daha uzun ömürlü olmuştur. Bu hanedanın yönettiği siyasi sistem ise yayıldığı coğrafi alanın genişliği, hâkimiyeti altına aldığı kültürlerin çeşitliliği ve yaşadığı sürenin uzunluğu bakımından hem Türk hem de İslâm tarihinde rakipsiz olduğu gibi, dünya tarihinde de benzeri az olan bir büyük siyasi tecrübedir. Aynı bölgede daha önce kurulmuş olan Helen, Roma, Pers ve Sasani gibi imparatorlukların hepsinden daha uzun yaşama başarısı göstermiş bir siyasi sistemdir.

Bu kadar büyük çeşitliliği, bu kadar uzun süre bir arada tutmayı nasıl başardıkları meselesi, Osmanlı tarihinin problematiklerinden biridir. Bu problematiğe 16. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlıların, oldukça kesin bir cevap sahibi olduklarını, kendi devletlerini "devlet-i âliye-i ebed-müddet" diye nitelemelerinden anlayabiliriz. Ancak bu nitelemeyi, neye dayandırdıklarını bize açıkça söylemiyorlar; çeşitli alanlarda yapıp ettiklerine bakarak, ancak tahminler yürütebiliriz.

Konumuz ekonomi olduğuna göre, o alanda benimsedikleri tutum ve yapıların ana hatlarını kısaca hatırlarsak, yalnız yüzyıllar süren uzun ömürlülüğün nasıl gerçekleşebildiğini anlamakla kalmaz, aynı zamanda dış âlemin, özellikle Sanayi

Devrimi'nden kaynaklanan meydan okuması ile karşılaştığında, zorunlu görünen köklü değişmeyi başarmada çekilen büyük zorlukları da görme imkânımız olur.

Osmanlı yönetim eliti'nin iktisat anlayışı, ihtiyaç kavramından temelleniyordu. Onların zihin dünyasında iktisadi faaliyetin özü, bütün katmanları ile toplumun ve devletin ihtiyaçlarını gidermekten ibaretti. Bu anlayışla iktisadi hayatı düzenlerken birkaç ana ilkeye göre hareket ettiler. Dikkate aldıkları birinci ilke, *iaşe* (provizyonizm) idi. Buna göre iktisadi faaliyetin amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar kaliteli, bol ve ucuz olmasını sağlamaktı. Mal ve hizmet üretenler, önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra da kademe kademe bütün toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydiler. Bu sebepten Osmanlılar, ithalat ve ihracat konusunda çağdaşları olan Batı'nın ve bugünün değerlerine hiç uymayan bir tutum içindeydiler. İthalatı serbest bırakıyor, buna karşılık ihracat üzerinde, bazen yasaklamalara varan ölçüde, sıkı bir kontrol rejimi uyguluyorlardı. Devletin misyonu, bu ekonomi anlayışını sağlayacak kanunları, ilişkileri kurumları oluşturmaktan ibaretti. Ekonominin sektörleri ziraat, madencilik, esnaflık ve ticaret alanlarındaki temel düzenlemelerinin hedefi, niteliği bu idi.

Kaynağını oluşturan objektif şartlar ve hizmetinde olduğu amaçlar uzun süre boyunca değişmeden kaldığı için provizyonizm, iktisadi hayata yön veren

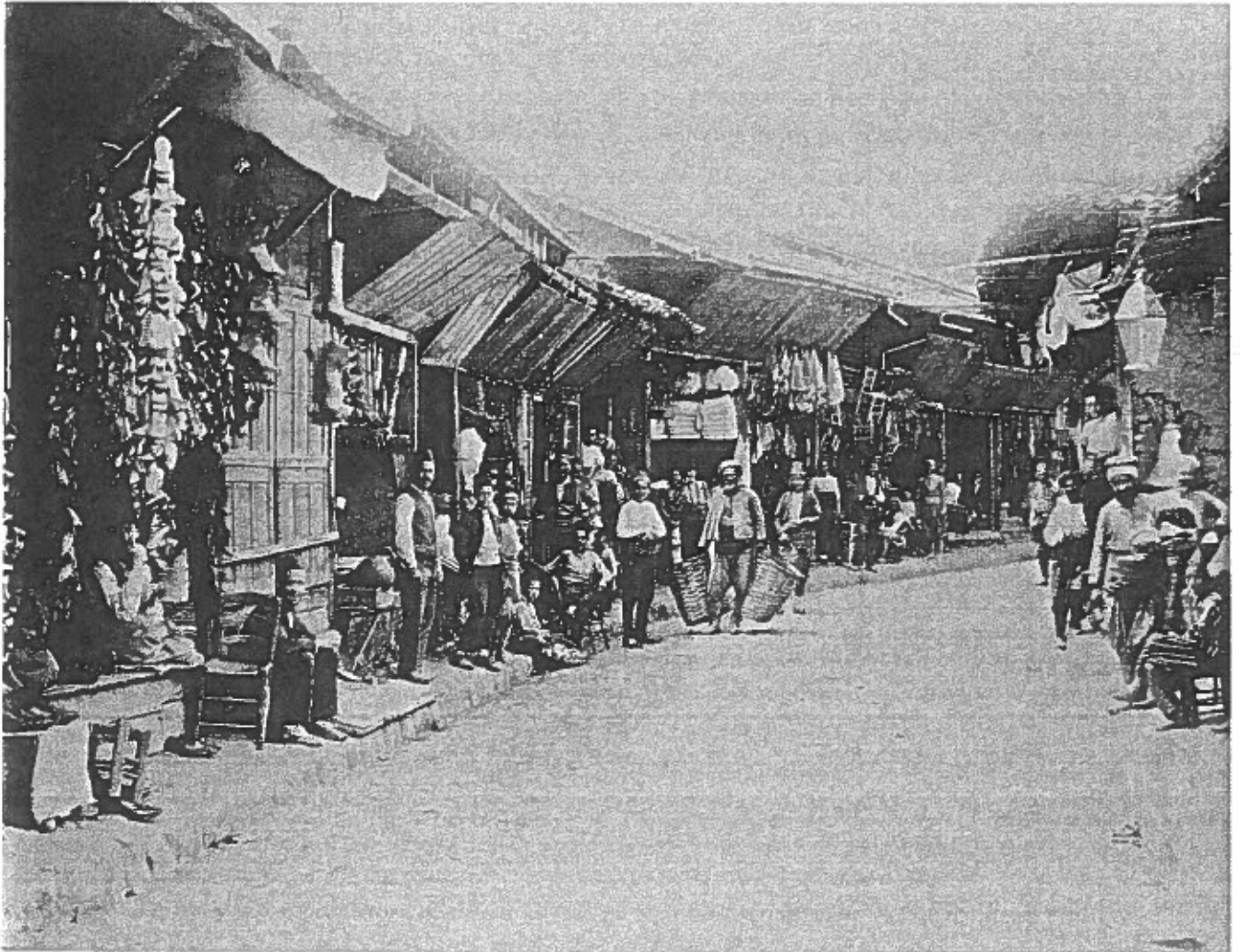
Carlo Bossoli, *Kapalıçarşı*, 1845, kâğıt üzerine karışık teknik, Özel Koleksiyon, (Osmanlı Topraklarında İtalyan Oryantalistler, s. 124).

düzenlemelerde ana başvuru ilkesi olarak birkaç yüzyıl boyunca devam etmiş ve öylesine yerleşmiştir ki ikinci bir ilkenin de doğmasına yol açmıştır. *Gelenekçilik* (tradisyonalizm) diye adlandırdığımız bu ilkeyi kısaca, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme; herhangi bir değişme olduğu takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması şeklinde tanımlayabiliriz. İktisadi kararları alırken dikkate aldıkları üçüncü ilke, *fiskalizmdir*. Bunda esas hedef, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu ölçüde yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir.

Bu üç ilkeden oluşan referans sistemi, üretim faktörleri üzerinde devletin kurmaya çalıştığı kontrole istinat ediyordu. Üretim faktörleri dediğimiz toprak, emek ve sermaye üzerinde mümkün olabildiği ölçüde kontrolü elinde bulundurmaya çalışmak, devletin en çok dikkat eder görüldüğü temeldi. İmparatorluk ekonomisinde en büyük paya sahip olan üretim faktörü olarak ziraî topraklar üzerindeki devletin kurduğu kontrol, bu tutumun belirgin ifadesidir. Ziraatta mümkün olan en yüksek düzeyde verimi gerçekleştireceğini düşündükleri işletme tipi, küçük ölçekli aile işletmeleri idi. Toprağın verimine göre 60 ilâ 150

Sebah & Joaillier,
Kunduracılar Çarşısı,
1889, (Dersaadet'in
Fotoğrafçıları 2, s. 543).

dönüm arasında bir arazi ile sınırlandırılan aile işletmelerinin sürekliliğini temin etmek üzere ziraî toprakların mülkiyet hakkı fertlere bırakılmaz, beytülmal adına devletin elinde tutulurdu. Bu sayede işletme biriminin miras yolu ile parçalanmadan oğla geçmesi sağlanırdı. Devlet, üretimde herhangi bir aksamayı önlemek için mülkiyetini elinde bulundurduğu toprakların fertler arası transferini izine bağladığı gibi köylülerin toprağı terk ederek başka yerlere gitmelerine veya işlemeyen bırakmalarına da müsaade etmezdi.

Ziraî üretim başta olmak üzere, her türlü üretimin gidermesi gereken ihtiyaçları karşıladığı coğrafi alanı, *Dar Bölge Denge Sistemi*'nin esas mekânı olan kazadan ibaretti. Kaza, merkezinde 3.000-50.000 nüfus barındırabilen kasaba veya şehir ile ona bağlı 20-30'dan 15-200'e kadar değişebilen köylerden oluşan bir birimdir. Ziraî üretimden gelen gıda ve hammaddeleri, kaza merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak, kasaba esnafının tekelinde idi. Üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumak üzere devlet, her mal ve hizmeti üretmek üzere ayrı loncalar halinde örgütlediği bu esnafları, ziraatta çiftçi işletmelerinde olduğu gibi, belli ortalama büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki iş yerlerine veya dükkânlara sahip ustalardan oluşan, eşitlikçi bir cemaat halinde faaliyet göstermelerini sağlayacak şekilde bir düzenlemeye tabi tutardı.

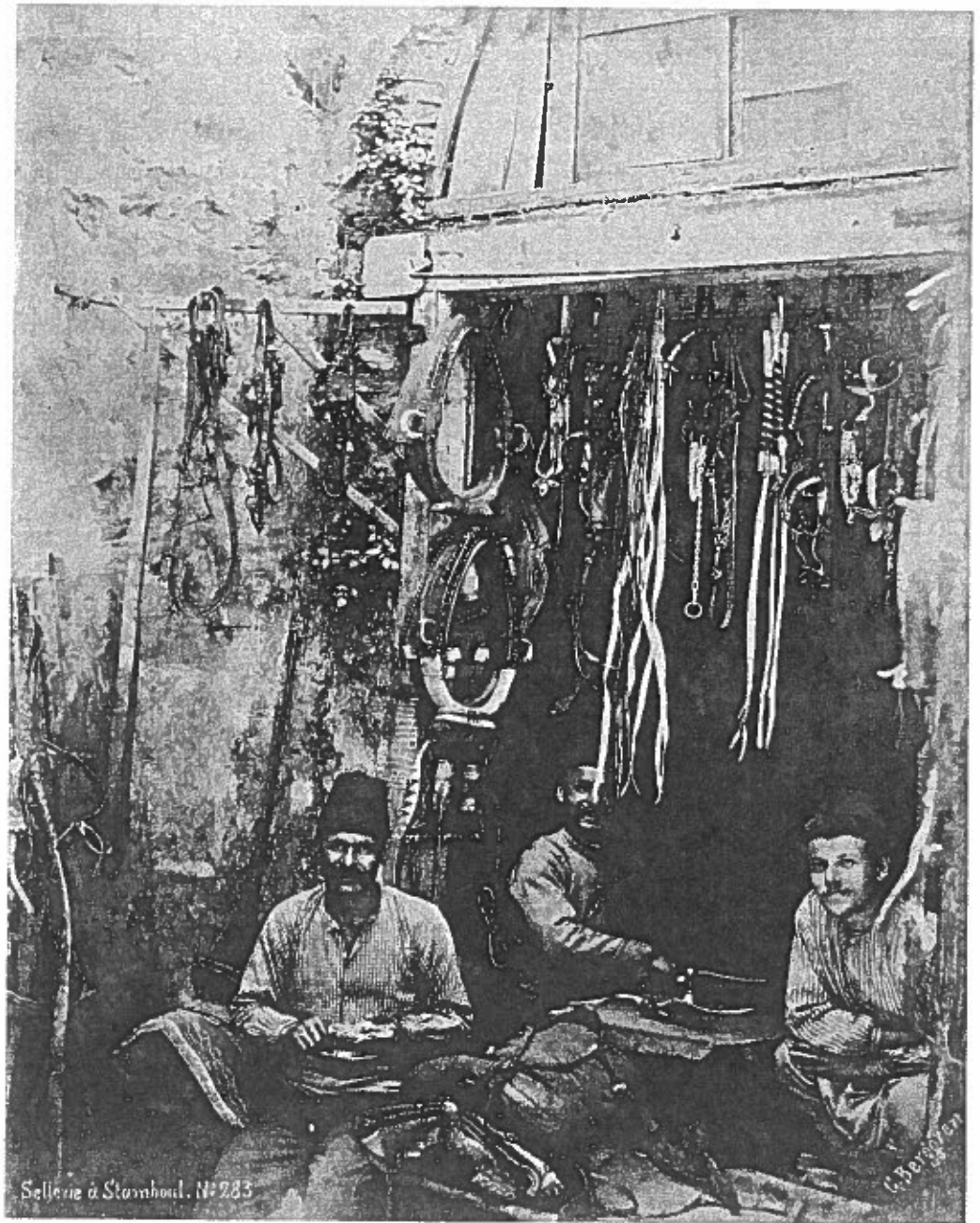
Osmanlı klasik iktisadi dünya görüşüne göre ekonomide, üretim ve mübadelenin esas hedefi üretici, satıcı ve tüketici gruplarının her birine ait ihtiyaçların dengeli bir şekilde karşılanması idi. Bunu gerçekleştirmek üzere devlet, mal ve hizmetlerin maliyetleri ile fiyatları arasındaki farkı, yani kârları bu üç grubun birbiri aleyhine zenginleşmelerine yol açmayacak, her grubun dengeli biçimde varlığını sürdürmesine imkân verecek ölçülerde, belirli sınırlar içinde mutedil tutmayı, esnaf loncalarının da desteğı ile yürüttüğü fiyat kontrolleri sayesinde sağlamaya çalışırdı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik dönemde, iktisadi ilişki ve kurumlara şekil ve yön veren kararların oluşmasında bir çeşit koordinat sistemi rolü oynamış görünen bu üç ilke ve bunların istinad ettiği faktör kontrolü her türlü değişme eğilimini istikametlendiren temel çerçeveyi teşkil etmişlerdir. Çeşitli değişme basıkları karşısında da Osmanlı karar organlarını, klasik dönemin bitiminden sonra da etkilemeye uzunca bir süre devam etmiş ve son derece yavaş değişmişlerdir.

Klasik çağda devletin ekonomiye yaklaşımını belirleyen zihnî çerçevenin kısa bir özetini sundum. Uzun süre boyunca hâkim olmuş görünen bu çerçeve içinde oluşan ekonominin 18. yüzyılın sonlarında vardığı düzeyi de kısaca özetlemek gerekir.

Fizikî sermaye birikiminin önemli bölümü devlete veya vakıflara ait bulunuyordu. Ziraat, esnaflık, hatta ticaret sektöründe küçük ölçekli işletmeler hâkimdi. Büyük çoğunluğu yakın bölge pazarı için üretim yapan bu işletmelerin içinde, 15-20 işçi çalıştıracak boyuta varmış olanları nadir denecek kadar azdı; iş bölümü ve gelir-servet farklılaşması da son derece düşüktü. Aynı iş kolunda en fakir usta ile en zengin olanı arasındaki farklılaşma, 18. yüzyıl boyunca biraz artmakla birlikte, 1/4'ten nihayet 1/7'ye kadar ulaşabilmişti. Faktör fiyatları üzerindeki kontrolün bir sonucu olarak, özel ellerde sermaye birikim imkânları nisbî olarak kasden biraz geniş tutulmuş olan sarraf ve mültezim grubuna inhisar ediyordu.

Bunlardan biraz daha sınırlı imkânları ile dış ve iç ticaret sektöründe faaliyet gösteren tüccarları da ilâve edersek özel sermayenin sınırına ulaşmış oluruz. Bu iki veya üç zümreye tanınan birikim imkânı, bulundukları sektörlerde gördükleri fonksiyondan kaynaklanıyordu. Bu sektörleri bırakmaları halinde, bu imkânı da kaybederlerdi; esasen birikimlerini, maliye ve ticaret dışında, ziraat veya sanayide gelişmeye uygun yatırımlara dönüştürme imkânları çok kısıtlı idi. Ziraatta, kapitalist tipte gelişme yaratacak yatırımlara, mîrî toprak rejimi legal olarak elverişli değildi. Sanayi ve imalât sektöründe, devletin güçlü desteğine sahip cemaatçi ve eşitlikçi esnaf örgütlerinin sıkı ve dayanışmacı yapısına nüfuz ederek yatırım yapmak çok zordu. Üstelik kâr tahdidi, bu sektörü cazip olmaktan çıkarıyordu. 18. yüzyılın sonlarında, savunma savaşlarının ağırlaşan mali yükü altında, bu

Guillaume Berggren,
Semerciler, yaklaşık 1885,
(Dersaadet'in
Fotoğrafçıları 2, s. 537).

ekonomik tablo daha da kötüleşme trendi içinde bulunuyordu. Reform çağının problemlerini çözmek üzere giriştiği faaliyetlerle devlet, bu tabloyu çeşitli yönleri ile değiştirmeye başladığı zaman, aynı tablonun oluşumunda katkısı az olmayan kendi yaklaşım çerçevesini de değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu iki yönlü değişmelerin macerası aynı zamanda reform çağının iktisadi performans hikâyesinin de dikkate değer bir bölümüdür.

Devletin güçlendirilmesi ve büyütülmesi olarak özetlenebilecek reform çağının ekonomi alanında değişmelere yol açan faaliyetlerinin başında, merkezî hazineye ait kaynakların arttırılması talebi yer alır. 18. yüzyıl boyunca, çeşitli desantralizasyon eğilimleri içinde -çoğalan araçların giderek hazineye intikal eden bölümünü düşürdükleri- vergi gelirlerinin artan bölümünü devlet tarafından hazineye intikal ettirme girişimi, 18. yüzyılın sonlarından itibaren merkezileştirme ile paralel olarak yürütülen ilk faaliyet oldu. Tımar ve zeametleri mukataalaştırmanın hızlanması, malikâneleşmenin dondurulması ve âyanlar tarafından kontrol edilmekte olan kaynakların merkeze transferi, malî alandaki faaliyetlerin esas bölümünü oluşturdu. Başarı ile sonuçlandırılması oldukça yavaş ve zor seyreden bu faaliyetler, 19. yüzyılın ilk 30-40 yılını kapsar. Bunların yanında, mevcut vergilerin arttırılması ve yeni vergilerin konulması da oldukça yoğun şekilde sürdürüldü. Klasik dönemde oluşan ekonominin küçük ölçekli birimlerin hâkim olduğu ve birbirine açılma derecesi düşük, dar bölge pazarlarının yan yana dizildiği; üretim faktörlerinin gelirleri üzerindeki kontrolün birikimden çok bölüşümcü mekanizmaları öne çıkardığı yapı özelliği içinde, yeni vergi kaynağı yaratmak için daha çok ziraat ve esnafılık gibi temel üretim sektörlerine yönelmek daha makul görünür. Bununla birlikte getirilen ek vergilerin hemen tamamı ihracat ve bir bölümü de iç ticaret üzerine bindirildiği gibi, hadleri arttırılan vergiler de bu alandakiler oldu. Yüzyılın ilk yarısı boyunca sürdürülen bu uygulamanın ayrıntılarına baktığımız zaman, klasik referans sisteminin iki ilkesinin, provizyonizm ve fiskalizmin henüz bütün canlılığı ile bir makasın iki kolu gibi işletilmekte olduğu görülür. Ancak sistemin üçüncü ilkesi olan tradisyonalizm reform döneminin başlarından itibaren hızlı bir şekilde aşınmaya başlamıştır. Bu, sistemin mantığına da uygundu. Zira tradisyonalizmin esas fonksiyonu, provizyonizme ve fiskalizme uygun olan dengeleri korumaktan ibaretti. Provizyonizm ve fiskalizm yeni birtakım değişmeleri gerektirdiği hallerde değişmenin yolu açılmış oluyordu. Tradisyonalizmin temel norm değerleri olarak örf-i belde, “teamül-i kadîm”, provizyonizme ve fiskalizme uygun değilse, bunlarla çatışan bir nitelik taşıyorsa bunları değiştirmek, merkezileştirmenin büyük ivme kazandığı bu dönemde, artık normal sayılmaya başladı. Klasik çağda bu deyimlerden ne anlaşılmak gerektiği konusunda hiçbir zaman ihtilâf ve tereddüde rastlanmaz. *Kadîm* olan nedir sorusuna 17. yüzyılın sonlarına ait bir kanunname şu tarifi veriyordu: “Kadîm olan odur ki onun evvelini kimse hatırlamaz.” Yani herkesin bildiğidir demek istediği aynı kavram için, meselâ 1859 tarihli bir vekiller heyeti raporunda *teamül-i kadîm* tabirinin, muhtevasının müphem, anlaşılmaz bir kavram olduğu ifade ediliyordu. Artık kimsenin bilmediği kadîmden öncesi değil, bizzat “kadîm”in kendisi olmuştur. Kısacası *kadîm*, artık lügat anlamında kadîm, yani eskimiş ve bilinemez hale gelmiştir.³

Tradisyonalizmin bir referans ilkesi olmaktan çıkması ile reform çağının başlaması arasında, daha derin planda zihni ve fikri bir zamandaşlık, hatta bağlantı da mevcuttur. Osmanlı literatüründe ıslahat diye bilinen ve çok eski tarihlere kadar çıkan faaliyetlerle Reform Çağı arasındaki temel fark, amaçlanan model bakımındandır. Geçmişteki ıslahat faaliyetlerinde amaç, hep mükemmel olduğu düşünülen eski modeli ihya etmektir. Oysa 18. yüzyılın sonlarında başlayan reform çağının modeli, daha başından itibaren artık eskide ve geçmişte değildi. Binaenaleyh tradisyonalizm, geçmişe dönme ve onu ihya etme düşüncesinin terk edilmesi ile birlikte zihni meşruiyet zeminini de kaybetmiş bulunuyordu. Onun içindir ki, 19. yüzyılın ilk yarısında klasik koordinat sisteminin en hızlı terk edilen kanadı bu olmuştur.

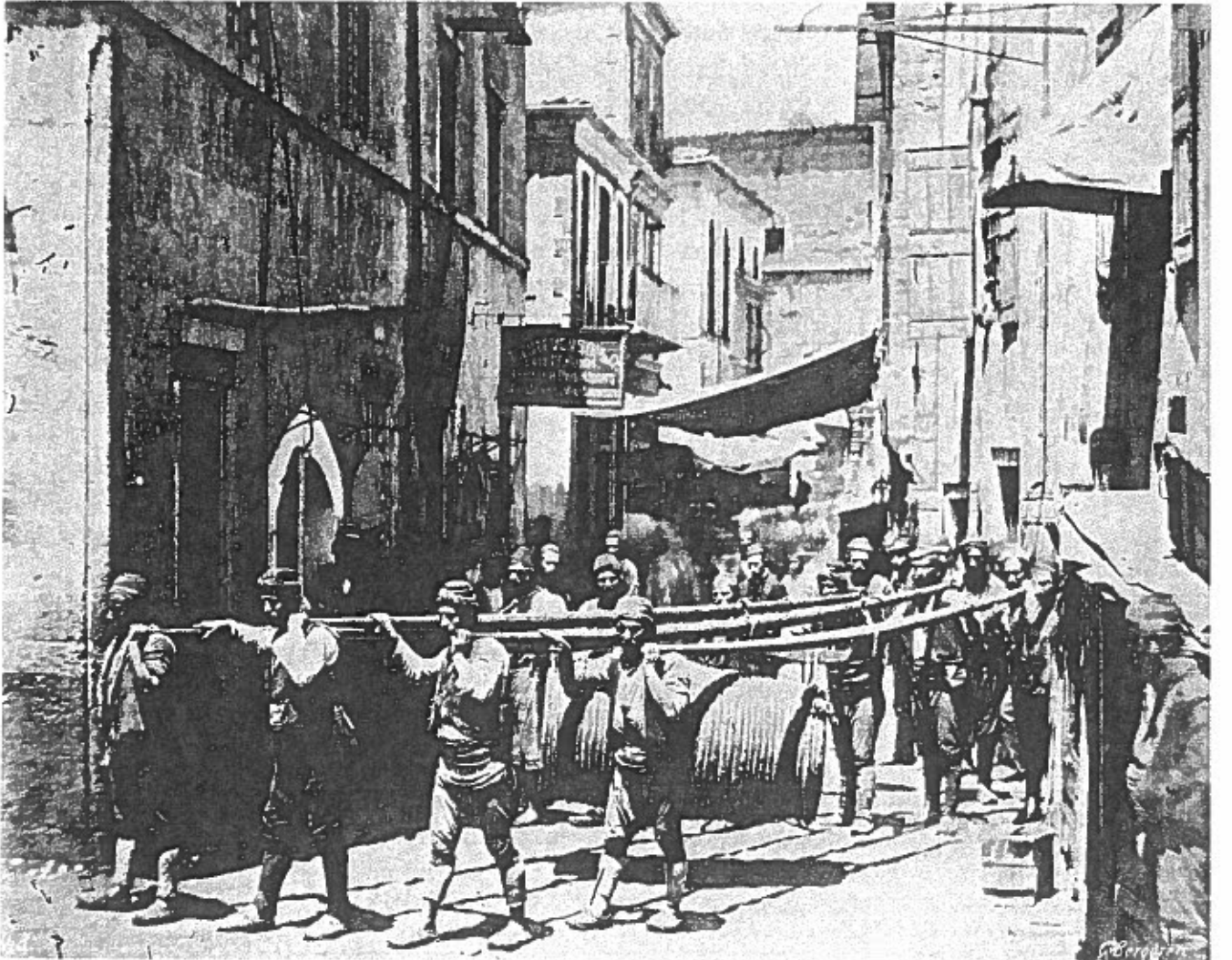
Ancak sistemin diğer ilkeleri bakımından durum farklı idi ve bunların değişmesi çok daha yavaş ve zor olmuştur. Fiskalizm, devlete sürekli yeni kaynak bulma humması içinde, varlığını daha geniş ve yeni alanlara yayarak sürdürmeye devam etmiştir. Ona nazaran daha kısa ömürlü olan provizyonizmin yavaş yavaş terk edilmesi 1840'larda başlamış ve ancak 1860'lardan itibaren silinmeye yönelmiştir.

Bu değişimleri, ticaret muahedeleri karşısındaki tutumlarda net olarak izleme imkânını buluyoruz. Bazı tarihçilerin Osmanlı sanayisini yıkmakla itham ederek geçmişte benzeri bulunmadığını düşündükleri 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması, fiskalizm ile birlikte güçlü bir provizyonizmin damgasını taşır. Antlaşmada ithal gümrükleri düşük (%5), ihracat gümrükleri ise yüksek (%12) tutulmuştu. Antlaşmanın müzakere edildiği 1830'lu yıllarda Osmanlı delegeleri ihracat gümrüklerini daha da yükseltmek için uğraşmışlardır, ancak İngilizlerin karşı koymaları ile nispeten düşük saydıkları %12 haddine razı olmuşlardı. Bu, ihracat karşısında provizyonizmden kaynaklanan klasik tutumun biraz daha sertleşmesi, yoğunlaşmasıdır ve ondan farkı da, klasik dönemde ahidnamelerde %3 olarak tespit edilmekte olan ihracat resminin fiskalizmin de katkısı ile dört misline yükseltilmesinden ibarettir. Bu müzakerelerin yapıldığı 1830'lu yıllarda, ilginç bir tesadüf olarak Osmanlı sanayi sektöründe ilk defa buharlı makineleri kullanmaya başlayan birçok yeni fabrika kurulmakta idi. Hemen hepsi devlete ait olan bu fabrikaların herhangi bir koruma altına alınması gibi bir düşüncenin müzakerelerde hiçbir şekilde bahsinin bile edilmediğini biliyoruz. Bunlar ordu için elbise, ayakkabı, fes, mühimmat vs. imal edecek fabrikalardı. Talep edilen miktar ve kalitede mamulleri özel sektör yapabilecek kapasitede değildi. Dışarıdan ithali de hem arzın istikrarı hem de yapılacak harcama bakımından mahzurlu sayılıyordu; yani provizyonist ve fiskalist motiflerle kurulmuş fabrikalardı ve bu sebepten mamullerine gümrük himayesi sağlamak akla bile getirilmedi. Bu fabrikalar giderek çoğaltıldı ve kapasiteleri de genişletildi. 1830'lu yılların sonundan itibaren üretim kapasiteleri devletin ihtiyacını aşan bazı fabrikaların mamulleri serbest pazarda satılmaya başladı. Sınai yatırımların genişlemesi 1840'lı yıllarda hızlanarak devam etti. Dokuma, deri, gıda, cam, porselen, kâğıt gibi çeşitli tüketim malları üreten fabrikalar çoğalınca, bunlara gerekli makine ve teçhizat sağlamak üzere, yatırım malı üreten fabrikalar da kurulmaya başladı. Aynı yıllarda özel teşebbüse de fabrika kurması için çeşitli teşvikler ve kolaylıklar gösterildi. Getirilen teşviklerin en önemlisi, 7-15 yıllık imtiyaz süresi tanıdıktı.

Bazı idarî kolaylıklar da sağlandı. Ancak nadir hallerde tanınan 1-2 yıllık gümrük muafiyeti dışında, devletin fiskal fedakârlığını içeren herhangi bir kolaylık düşünülmeydi. Bütün bu faaliyetler içinde fiskal fedakârlık olarak nitelenebilecek yegâne uygulama, bu faaliyetlerin sona ermekte olduğu 1850 yılında tanınan gümrük muafiyetidir ve o da sadece devlet fabrikalarına münhasır tutulmuştur. İthal gümrüklerinin yükseltilmesi tarzında bir koruma düşüncesi zihinlerde yoktur. Oldukça şümüllü görünen bu sanayileşme hamlesinin arkasında klasik dönemin fiskalist ve provizyonist anlayışında henüz değişimin söz konusu olmadığı açıkça anlaşıyor.

Bununla beraber değişimin yavaş yavaş oluşmakta olduğunu 1861 tarihinde imzalanan ticaret antlaşmasında artık görmeye başlıyoruz. Antlaşmada ithal gümrükleri %5'ten %8'e yükseltilmiş, buna karşılık ihrac gümrükleri de %12'den %8'e indirilmiştir. İhracat bakımından daha da önemlisi, gümrük oranının her yıl %1'er azaltılarak 1869'da %1'e çekilmesi ve o tarihten itibaren bu had içinde tutulacağı kararının antlaşmaya dahil edilmesidir. Bu, provizyonizmin artık terk edildiğini ve ihracatın arzu edilir bir faaliyet olarak idrak edilmeye başladığını gösteren önemli bir değişimdir. Bu aşamaya, en az çeyrek yüzyıllık bir dış ticaret

Guillaume Berggren,
Galata'da Sırık
Hamalları, yaklaşık 1885,
(Dersaadet'in
Fotoğrafçıları 2, s. 540).

açığını yaşadktan sonra ancak ulaşılabilmiş olması, provizyonizmin Osmanlı zihnindeki izlerinin derinliğinin bir ifadesi sayılmalıdır. Provizyonizm, gıda ve zarurî ihtiyaç maddeleri bakımından şüphesiz tamamen terk edilmedi. Ama klasik dönemde ve daha sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar sınaî ve zirai her türlü mal için geçerli kalan evrenselliği artık sona ermiş bulunuyordu.

Fiskalizm de aynı yıllarda klasik dönemdeki katılığı, sertliğini kaybederek yumuşamaya, daha esnek hale gelmeye başlamıştır. Mafih bu şekli ile varlığını sürdürmüştür. Nitekim ihraç gümrüklerini düşürmekten doğan malî kayıpların, ithal gümrüğündeki artışla telafi edilmesi düşünülmüştür. İç pazarda fiyatları arttırmaya nihayet razı olmaya başlandığını gösteren bu tutum, aynı zamanda provizyonizmin artık terk edilmekte olduğunu başka bir ifadesidir. Bununla beraber modern korumacılıkla ilgili önemli bir değişme henüz söz konusu olmaya başlamamıştır.

Sanayi alanında 1827'de başlayan bir seri yeni fabrikalar kurma faaliyeti 1850'lerde son buldu. Bu tarihlerden sonra devlete ait fabrika yatırımlarına pek rastlanmaz. Daha önce kurulmuş olanların da 1855'ten sonra çoğu ithal rekabetine dayanamadığı için kapanmıştır. Geleneksel esnaf sektörü de aynı rekabet

Yıldız Fabrika-ı
Hümâyûnu.

karşısında 1840'lı yıllarda hızla daralmaya maruz kalarak yardım talebiyle devlete başvurduğu zaman, devlet fiskalist mantıkla hareket ettiği için kendi kurduğu ve kurulmasını teşvik ettiği fabrikalar gibi, onlara da gümrük himayesi sağlamayı hiçbir şekilde düşünmedi. Fiskalist motiften fedakârlık sayılabilecek vergi muafiyetlerine de pek iltifat edilmedi.

Ancak olayların hızı ve genişliği, fikirleri zorlamaktan geri kalmadı. Esnaf-lık sektöründeki gerileme 1860'lı yıllarda büyük boyutlara vardığı zaman, malî fedakârlık içeren koruma girişimleri de yavaş yavaş ve zorunlu olarak oluşmaya başladı. Sınaî alandaki esnaf üretiminde hızlı daralma hissedilir ölçüde sefaletle yol açınca görüldü ki; bunları desteklemek üzere fiskal fedakârlığın daha önce esirgenmiş olması, uzun vadede hem daha büyük malî kayıplara sebep olmakta, hem de mevcut sosyal yapıda tamiri güç yaralar açmaktadır. Yapılacak bir malî fedakârlığın, neticede genişlemesi beklenen faaliyetten doğacak gelir artışı sayesinde uzun vadede fazlası ile telafi edileceği, bu acı tecrübeler içinde net olarak görüldü. Gümrüklerin bir himaye aleti olarak düşünülmesi de bu tarihlerde başladı. Bu anlayışın sonucudur ki, 1874'te iç gümrükler kaldırıldı. Yeni sınaî yatırımlar için ithal edilecek makine ve aletlerin ithal resminden muaf tutulması da aynı yıllara rastlar. Farklılaştırılmış ithal gümrükleri ile yerli imalâtın koruma şemsiyesi altına alınması fikrine ulaşılması da 1880'li yıllarda gerçekleşti. Böylece uzun ve ızdıraplı tecrübelerden sonra 19. yüzyılın sonlarına doğru ulaşılan bu aşama ile Osmanlı yönetim elitinin yüzyıllar boyunca iktisadi hayata bakışını temellendiren referans çerçevesi de artık sona ermiş bulunuyordu.

Mamafih sözü edilen prensiplerin muhtevalarına ait izlerin tümü ile tarihten silinmiş olduğu elbette ki söylenemez. Birbirinden bağımsız ve kopuk, parçalı pratikler olarak, şartların gerektirdiği veya engellemediği hallerde, daha sonraki tarihlerde de zaman zaman şu veya bu şekilde ortaya çıkmaktan geri kalmadıkları muhakkaktır. Sona ermiş olan, her üç ilkenin bir koordinat sistemi halinde, Osmanlı dünyasının iktisadi hayatı düzenlemekte istinat ettiği referans çerçevesidir. Yüzyıllar boyunca yavaş yavaş oluşturulan bu referans çerçevesine dayanarak inşa ettikleri sistemin, iktisadi bakımdan hem büyümeyi, hem de küçülmeyi ve dağılmayı engelleyen mekanizmaları içinde taşıdığını düşündükleri içindir ki, Osmanlı eliti kurmuş oldukları sistemi, *Devlet-i aliyye-i ebed-müddet* diye nitelemekte tereddüt etmemişlerdi. Dış âlemde oluşan ve tarihin akışını kökten değiştiren değişmelere uzun süre direnmelerinin de dayanaklarından birini oluşturan bu referans sisteminin sona ermesiyle zamandaş olarak, başkalaşmanın da caddesine iyice girmiş oluyorlardı. Bu cadde, bünyeyi iktisadi küçülmeye de büyümeye de götürecektir risk ve şanslara açık yeni bir güzergâh idi ve tarihin müteakip safhalarında bu risk ve şanslar sırası ile tecrübe edilecekti.

Dipnotlar

1 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 29-31.

2 İstanbul Kadı Sicili No 25 (15.2.1766 tarihli ferman).

3 BOA., İ.MVL 633.